

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ НАЗВ ПТАХІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Качайло К. А. Особливості словотвірної структури назв птахів початку ХХ ст.

У статті проаналізована словотвірна структура назв птахів початку ХХ ст. (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка), визначені основні способи творення цих зоолексем, встановлено їх словотвірні особливості та продуктивність словотвірних типів.

Ключові слова: дериват, словотвірна структура, зоонім.

Качайло К. А. Особенности словообразовательной структуры названий птиц начала ХХ ст.

В статье проанализирована словообразовательная структура названий птиц начала ХХ ст. (на материале «Словаря украинской мови» Б. Д. Гринченко), определены основные способы образования этих зоолексем, установлено их словообразовательные особенности и продуктивность словообразовательных типов.

Ключевые слова: дериват, словообразовательная структура, зооним.

Kachaylo K. A. The features of word-formation structure of the names of birds of the beginning of a 20 century.

The word-formation structure of the names of birds of the beginning of a 20 century is analysed in the article (on the material of B. D. Grinchenko's Ukrainian dictionary), the basic methods of creation of these zooleksem are certain, their word-formation feature and productivity of word-formation types are set.

Key words: derivate, word-formation structure, zoonim.

Зооніми – найменування птахів – української мови характеризуються семантичною неоднорідністю та різноманітністю словотвірної структури.

Східнослов'янські мовознавці А. А. Берлізов, Г. І. Богуцька, А. С. Герд, Й. О. Дзендзелівський, Н. Н. Забинкова, Н. Ф. Зайченко, О. П. Карабута, Г. П. Клепікова, Е. П. Рукіна, І. В. Сабодаш, О. М. Трубачов, А. М. Шамота, М. К. Шарашова, Л. Д. Фроляк та інші вивчали різноманітну лексику на позначення живої природи – найменування рослин, птахів, риб, тварин, діалектні назви вівчарства.

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, семантико-граматична структура зоолексики (найменування птахів) ще повністю не вивчена.

Мета статті – з'ясувати особливості словотвірної структури назв птахів початку ХХ ст., визначити основні способи творення цих зоонімів, встановити продуктивність словотвірних типів та рівень активності словотвірних засобів.

Зоолексем, що є найменуваннями птахів, за даними фактичного матеріалу, більше 700. У «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка зафіксовано 14 % непохідних іменників (98 назв птахів) та 86 % похідних іменників (625 зоонімів). Аналіз словотвірної структури цих дериватів показав, що найбільше серед них суфіксальних іменників; далі йдуть складні слова; деривати, утворені флексивним способом; меншою кількістю представлені зоолексеми, утворені безафіксним способом; найменше конфіксальних та префіксальних похідних слів.

У словотвірній структурі проаналізованих суфіксальних іменників, що є назвами птахів, виокремлюється більше сорока суфіксів, які взяли активну участь при творенні такого шару української лексики (близько 500 мовних одиниць). Найбільшу кількість похідних слів утворено за допомогою таких морфем: *-к*, *-ок*, *-ак(-як)*, *-очк-*, *-ен*, *-ик-*, *-оньк-*.

Суфікс *-к-* наявний в іменниках жіночого роду на позначення переважно самиць певних видів птахів, а також у найменуваннях із відтінком пестливості-зменшеності до основного значення: *берегівка* (I, с. 51) «берегова ластівка; стриж»; *берегулька* (I, с. 51); *вутка* (I, с. 260) = *качка*; *галка* (I, с. 268) «птах родини воронових із чорним пір'ям, блискучим на спині»; *голубка* (I, с. 306) «самка голуба»; *горобка* (I, с. 314) «самка горобця»; *готка* (I, с. 350) «самка глухаря»; *гуска* (I, с. 342) «самка гусака»; *джолонка* (I, с. 376) «дятел»; *євка* (I, с. 466) «вівчарик»; *желонка* (I, с. 478) «дятел»; *журавка* (I, с. 493) «самка журавля»; *зозулька* (II, с. 42); *зозулька* (II, с. 177); *ивка* (II, с. 192) = *євка* «вівчарик»; *индичка* (II, с. 193) «самиця індика»; *ібиска* (II, с. 195) «чайка»; *качка* (II, с. 228) «водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм м'ясом, яйцями й пір'ям; самка качура»; *квочка* (II, с. 234) «курка, що висиджує або водить курчат»; *кокошка* (II, с. 267) «зозуля»; *кокошка* (II, с. 267) «курка»; *коноплярка* (II, с. 278) «коноплянка»; *крижавка* (II, с. 305) «дика качка»; *крячка* (II, с. 317) «качка»; *куковка* (II, с. 321) «зозуля»; *кукучка* (II, с. 322) «зозуля»; *курінка* (II, с. 330) «дика степова курка»; *курка* (II, с. 330) «свійський птах родини курячих; самиця півня»; *ластівка* (II, с. 346) «перелітний птах ряду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у польоті»; *ластка* (II, с. 346) = *ластівка*; *лебедка* (II, с. 349) та *лебідка* (II, с. 349) «лебідь-самка»; *лелечка* (II, с. 354); *лозівка* (II, с. 375) «вівчарик»; *павичка*, *павурка* (III, с. 85) «самка павича»; *перепілка* (III, с. 131) «невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення»; *писківка* (III, с. 153) «курка, що несеться перший рік»; *писка* (III, с. 195), *плистка* та *плишка* (III, с. 196) «трясогузка»; *пташка* (III, с. 497); *птичка* (III, с. 497); *синичка* (IV, с. 121); *сійка* (IV, с. 125) та *сойка* (IV, с. 165) = *соя*; *слонька* (IV, с. 153) «вальдшнеп»; *стернадка* (IV, с. 215); *тетерка*, *тетірка* (IV, с. 259) зм. від *тетеря*; *туркавка* (IV, с. 296) «горлиця»; *утка* (IV, с. 364) «качка»; *циранка* (IV, с. 430) «вид качок»; *чайка* (IV, с. 443) «морський водоплавний птах родини сивкових»; *чечітка* (IV, с. 461) «невеликий співучий птах родини в'юркових»; *чиренка* (IV, с. 463) «мала качка»; *чирка* (IV, с. 463) «невеликий дикий водоплавний птах родини качиних; мала качка; чирок».

У дериватах чоловічого або середнього роду теж наявний суфікс *-к-*, який надає похідним словам зменшено-пестливого значення, наприклад: *чубко* (IV, с. 474) «одуд»; *бузько* (I, с. 107) = *лелека*; *бусько* (I, с. 116) = *бусель* (лелека); *соловейко* (IV, с. 166); *птичко* (III, с. 497) = *пташа*; *дудко* (I, с. 453) «одуд».

На другому місці за кількістю стоять найменування птахів, які мають у структурі афікс *-ок*. Це іменники чоловічого роду: *баранок* (I, с. 28) = *бекас*; *бузьок* (I, с. 108) = *бузько*; *воробок* (I, с. 254) = *горобець*; *джаворонок* (I, с. 374), *джіворонок* (I, с. 376), *дзяворонок* (I, с. 377), *жсайворінок* (I, с. 471), *зайворонок* (II, с. 43), *шкаворонок* (IV, с. 498) = *жсайворінок* (I, с. 471) «польова чи степова співуча пташка ряду горобцеподібних»; *дурилюдок* (I, с. 457) «красношийка»; *іванок* (II, с. 195) «птах-водомороз»; *орішок* (III, с. 63) «птах мишокрілик»; *понурок* (III, с. 313) «морський папуга»; *юрок* (IV, с. 532) «різновид ластівки».

Частина дериватів на *-ок* є іменниками-демінутивами: *бугайок* (I, с. 105); *бузьочок* (I, с. 108); *голубок* (I, с. 306); *голубочок* (I, с. 306); *голубчикок* (I, с. 306); *горобчикок* (I, с. 314); *гусачок* (I, с. 342); *жсевжичок* (I, с. 478); *жовтобрюшок* (I, с. 489); *журавличок* (I, с. 493); *крючок* (II, с. 316) «невеликий ворон»; *крячок* (II, с. 317) зм. від *кряк*; *куличок* (II, с. 322); *ломачок* (II, с. 376) зм. від *ломак* «кропивник»; *орличок* (III, с. 63); *орябочок* (III, с. 64) зм. від *орябок*; *перепілочок* (III, с. 131); *півничок* (III, с. 157); *пташок* (III, с. 497); *ремезочок* (IV, с. 11) зм. від *ремез*; *рябок* (IV, с. 92) = *рябчик*; *селезничок* (IV, с. 112); *селешок* (IV, с. 112) зм. від *селех* (IV, с. 112) «самець качки; качур»; *сивачок* (IV, с. 117); *соколочок* (IV, с. 165); *сп'юшок* (IV, с. 193) «птах козодой»; *тріщучок* (IV, с. 286); *червеньчок* (IV, с. 453); *шпачок* (IV, с. 509); *юричок* (IV, с. 532); *ятличок* (IV, с. 545) зм. від *ятел* (IV, с. 545) «дятел».

Зоолексеми, що є назвами птахів, утворені й за допомогою продуктивного форманта *-ак*. За даними фактичного матеріалу, це іменники чоловічого роду: *букивчак* (I, с. 108) «лісовий співочий птах родини в'юркових, який має рожево-червоне забарвлення на боках і черевці, білі смуги на крилах, коричневі груди»; *бучак* (I, с. 118) = *бузьок*; *вороняка* (I, с. 255) зб. від *ворон*; *гривак* (I, с. 325) «сизий голуб з хохлом»; *гусак* (I, с. 342) «самець гуски»; *задирак* (II, с. 34) «птах турухтан, коловодник»; *зеленьак* (II, с. 149) «пташка зеленушка»; *катервак* (II, с. 225) «тетерук»; *кокиняк* (II, с. 267) = *кокин* «півень кохинхинської породи»; *коршак* (II, с. 289) «шуліка»; *крижняк* (II, с. 305) «дика качка-самець»; *лисак* (II, с. 361) «птах лисуха чорна»; *лозиняк* (II, с. 375) «різновид солов'я»; *ломак* (II, с. 376) «кропивник»; *орляка* (III, с. 63) «великий орел»; *піщак* (III, с. 190); *пуляк*, *пульпак* (III, с. 499) = *індик*; *рапак*, *рапчак* (IV, с. 6) та *тирчак* (IV, с. 262) «птах деркач»; *сивак* (IV, с. 117), *синяк* (IV, с. 121) «лісовий голуб; дикий сизий голуб»; *слютняк* (IV, с. 155) = *одуд*; *тернак* (IV, с. 257) «сорокопуд»; *тетервак* (IV, с. 259) «великий лісовий птах ряду курячих із чорним (у самиці – пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною»; *ціпчак* (IV, с. 434) «маленький птах»; *червеньак* (IV, с. 453); *чубак* (IV, с. 474) «лісова пташка: омелюх європейський»; *шибак* (IV, с. 494) «шуліка»; *щувак* (IV, с. 529) «соловей»; *щудлак* (IV, с. 529); *ядвівчак* (IV, с. 536) «сірий дрізд».

Морфема *-очк-* наявна в іменниках-демінутивах переважно жіночого роду: *вуточка* (I, с. 260); *галочка* (I, с. 268); *голубочка* (I, с. 306); *гусочка* (I, с. 343); *жидівочка* (I, с. 483) «синюк»; *журавочка* (I, с. 493); *курочка* (II, с. 331); *ластівочка* (II, с. 346); *лебедочка* (II, с. 349); *лебедяночка* (II, с. 349); *лебідочка* (II, с. 349); *мишоловочка* (II, с. 430) зм. від *мишоловка* «пташка пустельниця»; *павочка* (III, с. 85); *перепілочка* (III, с. 131); *пуночка* (III, с. 499); *сизоперочка* (IV, с. 119) зм. від *сизоперка*; *тетерочка* (IV, с. 259); *туркавочка* (IV, с. 296); *утіночка* (IV, с. 364); *уточка* (IV, с. 365); *цираночка* (IV, с. 430); *чираночка* (IV, с. 463); *чорнопірочка* (IV, с. 471). Кілька демінутивних іменників з цим суфіксом є найменуваннями дитинчат птахів: *ятлиняточко* (IV, с. 545); *качаточко* (II, с. 227); *голуб'яточко* (I, с. 306); *голубеняточко* (I, с. 305); *ластів'яточко* (II, с. 346); *лебедочко* (II, с. 349); *лебедяточко* (II, с. 349).

Формант *-ен-* наявний у структурі іменників чоловічого та середнього роду. У більшості випадків це найменування дитинчат різних видів птахів: *бусленя* (I, с. 115); *вороненя* (I, с. 255); *вутеня* (I, с. 260); *гавеня* (I, с. 345); *галеня* (I, с. 268); *голубеня* (I, с. 305); *горленя* (I, с. 313) = *орленя*; *горобеня* (I, с. 314); *гусеня* (I, с. 342); *дрохвеня* (I, с. 447); *зозуленя* (II, с. 177); *индиченя* (II, с. 193); *каченя* (II, с. 228); *ластівеня* (II, с. 346); *лебеденя* (II, с. 349); *орленя* (III, с. 63); *пташеня* (III, с. 497); *птиченя* (III, с. 497); *соколеня* (IV, с. 165); *утеня* (IV, с. 362); *чаєня* (IV, с. 443); *чаплєня* (IV, с. 444); *чечиченя* (IV, с. 461); *шуліченя* (IV, с. 517); *яструбеня* (IV, с. 545), а також: *воробень* (I, с. 254) = *горобець*; *бусень* (I, с. 115) = *бусель*; *крижень* (II, с. 305) «дика качка-самець»; *селезень* (IV, с. 112) «самець качки; качур».

Суфікс *-ик* теж виявився активним у творенні зоонімів, що є назвами птахів: *веселик* (I, с. 141) «журавель навесні»; *крілик* (II, с. 309) «пташка кропив'янка»; *кувик* (II, с. 318), *кугик* (II, с. 318) «сова»; *огняник* (III, с. 36); *семеник* (IV, с. 113) «попичка»; *синик* (IV, с. 121) «синиця»; *плотик* (III, с. 197) «кропив'янка»; *стерник* (IV, с. 203); *тижик* (IV, с. 260) «чайка»; *фітик* (IV, с. 377); *цюник* (IV, с. 439) «тростяний горобець»; *чечик* (IV, с. 461) «невеликий співучий птах родини в'юркових»; *чобаник* (IV, с. 467) «трясогузка»; *шандарик* (IV, с. 483) «одуд» юрик (IV, с. 532) «різновид ластівки»; *бекастик* (I, с. 48); *білогрудик* (I, с. 66); *деркачик* (I, с. 371); *журавлик* (I, с. 493); *когутик* (II, с. 262); *лебедик* (II, с. 349); *орлик* (III, с. 63); *півник* (III, с. 157); *селезник* (IV, с. 112); *сичик* (IV, с. 124); *циглик* (IV, с. 525); *ятлик* (IV, с. 545).

Морфема *-оньк-* наявна в зоолексемах, що є іменниками-демінутивами жіночого роду: *галонька* (I, с. 268); *голубонька* (I, с. 306); *гусонька* (I, с. 343); *дерябонька* (I, с. 372); *куронька* (II, с. 331); *ластівонька* (II, с. 346); *лебедонька* (II, с. 349); *лебідонька* (II, с. 349); *павонька* (III, с. 85); *перепілонька* (III, с. 131); *совонька* (IV, с. 164); *тетеронька* (IV, с. 259); *туркавонька* (IV, с. 296); *утонька* (IV, с. 365); та чоловічого

роду: *голубонько* (I, с. 306); *кострубонько* (II, с. 291) зм. від *коструб* «яструб»; *куронько* (II, с. 331) зм. від *кур*; *лебедонько* (II, с. 349); *орлонько* (III, с. 63); *перепелонько* (III, с. 130); *ремезонько* (IV, с. 11); *соколонько* (IV, с. 165); *шпаконько* (IV, с. 509).

Середньою продуктивністю при творенні назв птахів початку ХХ ст. відзначаються такі суфікси, як: *-ець*, *-ач*, *-иц-*, *-ух*, *-атк-*, *-ин-*, *-ун-*, *-ук-*, *-чик*, *-ник*, *-л-*. Формант *-ець* наявний переважно у структурі іменників чоловічого роду: *баранець* (I, с. 28) = *бекас* «невеликий болотяний птах родини Сивкові з довгим прямим дзьобом»; *білогрудець* (I, с. 66) = *білогруд*; *воробець* (I, с. 254) = *горобець* (I, с. 314) «маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини»; *журавець* (I, с. 492) «журавель»; *илець* (II, с. 192) «вівчарик»; *кобець* (II, с. 259) та *кібець* (II, с. 242) «хижий птах виду орлових»; *крутоголовець* (II, с. 315) «вертишийка»; *лозовець* (II, с. 375) «вівчарик»; *орішець* (III, с. 63) «птах мишокрілик»; *погарець* (III, с. 230) = *одуд*; *рінець* (IV, с. 24) «водоплавний птах родини качиних, що добуває їжу, надовго пірнаючи під воду»; *тетерець* (IV, с. 259) = *тетервак*; *щибелець* (IV, с. 525). Частина зоонімів – це іменники-демінітиви: *бугаєць* (I, с. 105); *голубець* (I, с. 305); *лебедець* (II, с. 349); *яструбець* (IV, с. 545).

Суфікс *-ач* наявний у структурі дериватів чоловічого роду, які називають птахів за характерними ознаками: *гівгач* (I, с. 349) та *горлач* (I, с. 313) «зобастий голуб»; *гривач* (I, с. 325) «сизий голуб з хохлом»; *деревач* (I, с. 368), *довбач* (I, с. 401) «дятел»; *деркач* (I, с. 371) «невеликий перелітний птах із жовтуватого-бурих оперенням, для якого характерний скрипучий крик»; *дзвенкач* (I, с. 377) «пташка зеленушка»; *кромкач* (II, с. 310), *крумкач* (II, с. 312) «ворон»; *крутоголовач* (II, с. 315) «вертишийка»; *кугач* (II, с. 318) «сич»; *орач* (III, с. 62) «луговий жайворонок»; *поковтач* (III, с. 273) «дятел»; *попукач* (III, с. 340) «одуд»; *птукач* (III, с. 497) «горлиця»; *пугач* (III, с. 497) «хижий нічний птах бурого кольору родини совиних»; *рапач* (IV, с. 6) «деркач»; *сорокач* (IV, с. 168) «сорокопуд»; *черекач* (IV, с. 457) «жовтодзьобий дрізд».

У найменуваннях самиць птахів продуктивним виявився афікс *-иц-*: *воробиця* (I, с. 254); *галиця* (I, с. 268); *голубиця* (I, с. 306); *горлиця* (I, с. 313) = *орлиця* або «лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб»; *журавлиця* (I, с. 493); *ириця* (II, с. 193) «птаха, що повернулася після зимового відльоту»; *куриця* (II, с. 329); *ластовиця* (II, с. 346); *лебедиця* (II, с. 349); *орлиця* (III, с. 63) = *горлиця*; *орлиця* (III, с. 63) «самиця орла»; *навуриця* (III, с. 85) = *навичка*; *перепелиця* (III, с. 130); *птиця* (III, с. 497); *синиця* (IV, с. 121) «маленька співуча пташка з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних»; *соколиця* (IV, с. 165); *тетериця* (IV, с. 259).

Суфікс *-ух-* утворює назви птахів чоловічого і жіночого роду: *дрімлюг*, *дрімух* (I, с. 445) «птах козодой»; *жовтюх* (I, с. 490); *омелюх* (IV, с. 540); *смітюх* (IV, с. 158) «посмітюха»; *червонюх* (IV, с. 454)

«снігур»; *залетуха* (II, с. 58) «залітний птах»; *золотуха* (II, с. 179) «птах-золотушник»; *квоктуха* (II, с. 234) «квочка»; *лисуха* (II, с. 363); *ліскотуха* (II, с. 370) «вивільга»; *попелюха* (III, с. 321) «чубатий жайворонок»; *сокоруха, сокотуха* (IV, с. 165) «курка»; *сплюха* (IV, с. 180); *щебетуха* (IV, с. 523) «пташка, яка постійно щебече».

Морфема *-атк-* є продуктивною у творенні демінутивних найменувань від назв дитинчат птахів: *вороб'ятко* (I, с. 254); *голубенятко* (I, с. 305); *дрохвенятко* (I, с. 447); *качатко* (II, с. 227); *ластів'ятко, ластівенятко* (II, с. 346); *лебеденятко, лебедятко* (II, с. 349); *лелечинятко* (II, с. 354); *півнятко* (III, с. 157); *потятко* (III, с. 384); *утятко* (IV, с. 367); *ятлинятко* (IV, с. 545).

Формант *-ин-* виявив продуктивність у творенні таких дериватів: *голубина* (I, с. 306); *журавина* (I, с. 492); *зузулина* (II, с. 188); *кокиня* (II, с. 267) «курка кохинхінка»; *пташина* (III, с. 497); *утина* (IV, с. 362) «качка»; *лебедин* (II, с. 349) «лебідь-самець»; *мартин* (II, с. 407) «птах риболов»; *лелечиня* (II, с. 354) «маля лелеки»; *деркачина* (I, с. 371) «маля деркача»; *совиня* (IV, с. 164) «маля сови»; *чечутиня* (IV, с. 461) = *чечик*; *ятлиня* (IV, с. 545) «маля дятла».

Суфікс *-ук (-юк)* наявний у зоонімах назвах птахів чоловічого роду: *гребелюк, гребенюк* (I, с. 323) «берегова ластівка; стрижд»; *морозюк* (II, с. 446) «птах зимородок»; *орлюк* (III, с. 63) «молодий орел»; *тилюк* (III, с. 151); *синюк* (IV, с. 121) «синиця»; *смеречнюк* (IV, с. 156); *тетерук, тетерюк* (IV, с. 259); *тріщук* (IV, с. 285) «кропив'янка»; *тровлюк* (IV, с. 286) «соловей»; *журавлюка* (I, с. 493) «великий журавель».

Афікс *-ун* виокремлюється у структурі зоолексем, які є назвами птахів за характерними ознаками і, очевидно, виступають народними найменуваннями пернатих: *боцюн* (I, с. 90); *дзюбун* (I, с. 380) «птах, що клюється»; *довбун* (I, с. 401) «дятел»; *каплун* (II, с. 217) «кастрований півень»; *квакун* (II, с. 230); *кракун* (II, с. 298) «ворон»; *павун* (III, с. 85) = *павич*; *цівкун* (IV, с. 431), *чиркун* (IV, с. 463) «пташка зуйок»; *шавкун* (IV, с. 481) «мускусна качка»; *щебетун* (IV, с. 523) «птах, який невпинно щебече». Омонімічним до означеного є суфікс у слові *совуня* (IV, с. 164), оскільки це іменник-демінутив жіночого роду.

Морфема *-чик* наявна у таких зоолексемах: *білогрудчик* (I, с. 66); *бугайчик* (I, с. 105); *голубчик* (I, с. 306); *горобчик* (I, с. 314); *журавчик* (I, с. 493); *йойчик* (II, с. 201) «вівчарик звичайний»; *кібчик* (II, с. 242); *ковальчик* (II, с. 260) «пташка: пищуха»; *рябчик* (IV, с. 92) «лісовий птах родини тетерукових з рябим оперенням»; *фітчик* (IV, с. 377).

Формант *-ник* виокремлюється у назвах птахів: *водник* (I, с. 247) «приморська ластівка»; *золотушник* (II, с. 179); *конопельник* (II, с. 278) «співочий птах ряду горобцеподібних, що живиться переважно насінням бур'янів»; *конопляник* (II, с. 278) «коноплянка»; *олійник* (III, с. 52) = *вивільга*; *рінник* (IV, с. 24) «водяний горобець»; *старник* (IV, с. 198) «птахи старшого віку»; *хорустільник* (IV, с. 411).

В іменниках усіх родів наявний суфікс *-л-*: *бушля* (I, с. 118) «самка лелеки; чапля»; *гукало* (I, с. 337) = *бугай* «нічний болотяний птах із родини чапель»; *довбало* (I, с. 401) «дятел»; *дудило* (I, с. 453) «одуд»; *пискля* (III, с. 153) «пташеня»; *піскля* (III, с. 187) «курча»; *туркало* (IV, с. 296) «горлиця»; *ф'юкадло* (IV, с. 381) «вивільга»; *чапля* (IV, с. 444) «болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами і дрібними ссавцями».

Малопродуктивними у творенні найменувань птахів початку ХХ ст., за нашими даними, є афікси: *-ечк-*, *-еньк-*, *-й-*, *-их-*, *-анк-*, *-ч-*, *-н-*, *-ель*.

Морфemi *-ечк-* та *-еньк-* виокремлюються в іменниках-демінутивах: *зозулечка* (II, с. 177); *качечка* (II, с. 228); *квочечка* (II, с. 234); *пташечка* (III, с. 497); *соловієчко* (IV, с. 166); *тетеречка* (IV, с. 259); *чаєчка* (IV, с. 443); *чубашечка* (IV, с. 474); *шебеташечка* (IV, с. 523); *зозуленька* (II, с. 42); *зозуленька* (II, с. 177); *зозуленько* (II, с. 177) «зозуля-самець»; *пташенька* (III, с. 496); *тетеренька* (IV, с. 259); *ціцібенька* (IV, с. 435) «чубатий жайворонок»; *шпаченько* (IV, с. 509).

Суфікси *-й-* та *-ч-* є у назвах дитинчат птахів: *вороб'я* (I, с. 254); *голуб'я* (I, с. 306); *гороб'я* (I, с. 314); *курп'я* (II, с. 330); *ластів'я* (II, с. 346); *цеп'є* (IV, с. 428) «курча»; *букодірча* (I, с. 109) «пташеня зяблика»; *курча* (II, с. 331); *совинча* (IV, с. 164); *соколинча* (IV, с. 165). Формант *-их-* утворює найменування самиць: *бусьчиха* (I, с. 116); *воробчиха* (I, с. 254); *горобчиха* (I, с. 314); *перепелиха* (III, с. 130); *соколиха* (IV, с. 165); *солов'їха* (IV, с. 166). Афікс *-анк-* виокремлюється у таких зоонімах: *блисканка* (I, с. 74) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; *кропив'янка* (II, с. 311) «кропивник; невеликий співочий птах, родини горобцеподібних»; *саянка* (IV, с. 98) «синиця»; *тростянка* (IV, с. 287) «певний рід птахів»; *чиранка* (IV, с. 463) «мала качка». Збірні іменники, що є найменуваннями сукупностей птахів, мають у своїй словотвірній структурі суфікс *-н-*: *воробня* (I, с. 254) «горобці»; *вороння* (I, с. 255) «ворони»; *гукарня* (I, с. 337) «пугачі»; *индичня* (II, с. 193) «індики»; *качня* (II, с. 228) «качки».

Зоолексеми чоловічого роду утворені й за допомогою афікса *-ель*: *бусель* (I, с. 115) = *лелека*; *гертель* (I, с. 348) «великий гусак»; *горобель* (I, с. 314) = *горобець*; *дзитель* (I, с. 379) «невеликий співочий птах родини в'юркових, який має яскраве строкате оперення»; *журавель* (I, с. 492) «великий перелітний птах із довгими ногами та шиєю, живе на лісових і степових болотах».

Непродуктивними виявилися афікси: *-ан-*, *-ичк-*, *-ур-*, *-ич-*, *-ищ-*, *-ар-*, *-ул-*, *-інк-*, *-ашк-*, *-ат-*, *-ег-*, *-юг-*, *-ер-*, *-ій-*, *-ств-*. З огляду на те, що зоонімів з такими суфіксами небагато, наводимо їх перелік за родами. Іменники жіночого роду: *дрохвичка* (I, с. 447) «самиця дрохви»; *кукуличка* (II, с. 321) «зозуля»; *перепеличка* (III, с. 130); *пигичка* (III, с. 150) = *чайка*; *чубашка*

(IV, с. 474) «курка чубарка»; *щобеташика* (IV, с. 523); *берегуля* (I, с. 51) «берегова ластівка; стриж»; *совуля* (IV, с. 164); *вутінка* (I, с. 260); *утінка* (IV, с. 364); *тавега* (I, с. 345) зб. від *тава*; *чапура* (IV, с. 444) = *чапля*; *совище* (IV, с. 164) «велика сова»; *дремлюга* (I, с. 442) «птах козодой». Найменування птахів – іменники чоловічого роду: *кукул* (II, с. 321) «самець зозулі»; *гавран* (I, с. 263) = *ворон*; *орлан* (III, с. 63) «великий орел»; *полежань* (III, с. 282) «бекас»; *пульцан* (III, с. 499), *трухан* (IV, с. 291) = *індик*; *дрохвич* (I, с. 447) «самець дрохви»; *лелечич* (II, с. 354) «лелека-самець»; *навич* (III, с. 85) «великий південноазіатський птах родини фазанових, які мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла»; *качер*, *качур* (II, с. 228) «селезень; самець качки»; *навур* (III, с. 85) = *навич*; *снігур* (IV, с. 161) «невеликий співучий птах родини в'юркових з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок»; *конопляр* (II, с. 278) «коноплянка»; *осетар* (III, с. 66) «щиглик»; *снігар* (IV, с. 161) = *снігур*; *курій* (II, с. 329) «гермафродит курячої породи»; *журавлище* (I, с. 493); *когутище* (II, с. 262); *лелечище* (II, с. 354). Наявні іменники зі значенням множинності: *гусята* (I, с. 343); *качата* (II, с. 227); а також збірності: *галич* (I, с. 268) «галки й граки»; *птаство* (III, с. 496).

Деривати, які утворені способом основоскладання, налічують близько 50 іменників. Усі складні слова, що є найменуваннями птахів і зафіксовані у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка, представлені такими словотвірними моделями: «іменник» + «іменник»: *букодірка* (I, с. 109) = *букивчак* або *зяблик*; *винозор* (I, с. 173) «один з епітетів сокола»; «прикметник» + «іменник»: *білогруд* (I, с. 66); *жовтобрюх* (I, с. 489) «жовта вівсянка»; *плосконоса* (III, с. 197) «широконіс»; *сивограк* (IV, с. 118); *сиворакиша* (IV, с. 118); *синевод* (IV, с. 120) «невеликий птах із масивною головою, красивим густим пір'ям, довгим прямим дзьобом чорного або червоного кольору і дуже короткими ногами; живе біля води; зимородок»; *чорногуз* (IV, с. 471) «великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом і довгими ногами»; *ясномуха* (IV, с. 545) «пташка синьогрудка»; «дієслово» + «іменник»: *болібрюх* (I, с. 84) «птах подорожник»; *горихвіст* (I, с. 311) «невеликий співочий птах, родини дроздів із жовтогарячим хвостом»; *дурилюд* (I, с. 456) «красношийка»; *крутоголов* (II, с. 315) «вертишийка»; *лускоріх* (II, с. 382) «птах кедрівка або горіхівка»; *трясидуна* (IV, с. 292) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; «іменник» + «дієслово»: *верхоляк* (I, с. 140) «лісовий жайворонок»; *водовуд* (I, с. 247) «птах-рибалка»; *водомороз* (I, с. 247) «зимородок»; *деревоклюй* (I, с. 369) «дятел»; *жабоїд* (I, с. 469) «лелека»; *костогриз* (II, с. 291); *косторуб* (II, с. 291) «яструб»; *сніголюб* (IV, с. 161) «подорожник зимній»; «прикметник» + «іменник» + суфікс: *білогривець* (I, с. 66) = *дрізд*, *дрозд* «невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі»; *білогузка* (I, с. 66) «птах з

білим хвостом»; *білозірець*, *білорорець* (I, с. 66) = *сокіл*; *білокрилець* (I, с. 66); *волоочок* (I, с. 251) «птаха Волове очко»; *довгошийка* (I, с. 402); *золотомушка* (II, с. 179) «птаха-корольок»; *сизоперець* (IV, с. 118) «орел із сизим пір'ям»; *сизоперка* (IV, с. 119) «птаха із сизим пір'ям»; *синьоворонка* (IV, с. 121); *синьогрудка* (IV, с. 121); *сироватень* (IV, с. 123) = *лунь* «хижий птах родини яструбових із сірувато-білим пір'ям у самців»; *червенодупець* (IV, с. 453); *чорноголовка* (IV, с. 471) «пташка попичка»; *чорногрудка* (IV, с. 471); *чорнопірка* (IV, с. 471); «дієслово» + «іменник» + суфікс: *вертигузка* (I, с. 139) = *трясогузка*; *макопійка* (II, с. 400) «пташка коноплянка»; *мишоловка* (II, с. 430) «пташка пустельниця»; *трусихвостка* (IV, с. 290), *трясихвістка* (IV, с. 292) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; «числівник» + «іменник»: *сорокопуд* (IV, с. 169) «невеликий хижий птах ряду горобцеподібних із загнутим дзьобом і кігтями»; «числівник» + «іменник» + суфікс: *сорокатільник* (IV, с. 168) = *сорокопуд*.

У системі найменувань птахів зоолексеми, утворені флективним способом, посідають третє місце. Як зазначає В. О. Горпинич, «окремі флексії у певних словотвірних позиціях здатні утворювати похідні слова з новим значенням, тобто виконувати функцію словотвірних формантів (це так звані синкретичні морфи)» [1, с. 118-119]. Вчений наводить кілька типів флексій, які виконують словотвірну функцію. Орієнтуючись на його класифікацію, визначаємо у назвах птахів наявність таких флексій: 1) *-а* в іменниках середнього роду, що є назвами дитинчат птахів: *вороня* (I, с. 255); *вірля* (I, с. 239) = *орля*; *вутя* (I, с. 260) «маля качки»; *готя* (I, с. 320) «пташеня-глухар»; *гуся* (I, с. 343); *деркача* (I, с. 371); *жайвороня* (I, с. 471); *индича* (II, с. 193); *кача* (II, с. 227); *кряча* (II, с. 317) «качення»; *куря* (II, с. 331) = *курча*; *лебедя* (II, с. 349); *орля* (III, с. 63); *перепеля* (III, с. 130); *півня* (III, с. 157); *потя* (III, с. 384) «курча; пташеня»; *пташа* (III, с. 496); *пуля* (III, с. 499) «індича»; *соколя* (IV, с. 165); *солов'я* (IV, с. 166); *тетеря* (IV, с. 259); *утя* (IV, с. 367); *чиря* (IV, с. 463) «пташа чирки»; *щуря* (IV, с. 530) «пташеня стрижа»; 2) *-а* в іменниках жіночого роду, що є утвореннями, як правило, від іменників чоловічого роду: *блиска* (I, с. 74) = *трясогузка*; *ворона* (I, с. 255) «хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів»; *гавря* (I, с. 263) = *тава*; *жовтобрюха* (I, с. 489) «маленька із жовтим черевцем пташка ряду Горобцеподібні»; *кльока* (II, с. 253) «квочка»; *кура* (II, с. 328) «курка»; *лебедя* (II, с. 349) «лебідь-самка»; *перепела* (III, с. 130) «перепілка»; *тетеря* (IV, с. 259) «самка тетерука»; *утя* (IV, с. 367) дит. від *утка*.

Загальновідомо, що своєрідним видом афіксального словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксне словотворення в сучасній українській мові використовується при творенні віддієслівних і, рідше, відприкметникових дериватів. Зібраний фактичний матеріал свідчить про те, що цей спосіб творення для назв птахів стоїть на четвертому місці.

Оскільки у мовознавчій літературі виділяють чотири типи словотвірних моделей безафіксних іменників української мови (іменники чоловічого роду II відміни, жіночого роду I відміни, жіночого роду III відміни, іменники, які мають лише форму множини) [2, с. 170], доречно зібраний матеріал класифікувати за цими типами. Майже усі зафіксовані найменування птахів – іменники чоловічого роду II відміни та віддієслівні утворення: *квак* (II, с. 229), *кряк* (II, с. 316); *кувік* (II, с. 318) «сова»; *туркот*, *туркут* (IV, с. 296) «голуб»; *ціцвирь* (IV, с. 435) «тетервак»; *чекіт* (IV, с. 449). Дериват *галь* (I, с. 268) «галки» є збірною відіменниковою назвою та іменником жіночого роду III відміни.

Посідаючи передостаннє місце за кількістю серед зоолексем, що є назвами птахів, конфіксальні іменники засвідчують розмаїття словотвірної структури. Так, у творенні дериватів, за даними фактичного матеріалу, беруть участь шість конфіксів: *при-...-к-* (*припилка* (III, с. 431)), *о-...-ок* (*орябок* (III, с. 64) «лісовий птах родини тетерукових з рябим оперенням»), *при-...-ень* (*припутень* (III, с. 435) «дикий голуб»), *під-...-ець* (*підкаменець* (III, с. 166) «берегова ластівка; стриж»), *під-...-к-* (*підбережка* (III, с. 158) «берегова ластівка»), *під-...-ник* (*підплитник* (III, с. 176) «стриж»).

Зоолексеми, що є найменуваннями птахів і утворені за допомогою префіксів, представлені трьома іменниками: *вивільга* (I, с. 149) «співучий птах середніх розмірів із родини горобцеподібних, що має яскраво-жовте з чорним чи оливково-зелене оперення»; *підсоловій* (III, с. 180) «вівчарик»; *під'ядлівчак* (III, с. 185).

Отже, аналіз словотвірної структури зоонімів початку XX ст., які є назвами птахів, дозволяє стверджувати, що найбільше серед них суфіксальних іменників – 83 % від усіх проаналізованих мовних одиниць; складні слова складають 8 %; деривати, утворені флективним способом, – 6 %; зоолексеми, утворені безафіксним способом, – 1,5 %; конфіксальні структури – 1 % та префіксальні зооніми – 0,5 % від усіх проаналізованих назв птахів.

Список використаних джерел

- I – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. I. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1996. – 494 с.
 II – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. II. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.
 III – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. III. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1997. – 593 с.
 IV – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. IV. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1997. – 616 с.

Література

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / Володимир Олександрович Горпинич : [навчальний посібник]. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К., 1994. – 414 с.